

Aleksandra Banaszekiewicz, Ewa Makowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mails: aleksandra.banaszekiewicz@umk.pl; ewa.makowska@umk.pl

**WYBRANE ASPEKTY RACHUNKOWOŚCI
MAŁYCH I ŚREDNICH PRZEDSIĘBIORSTW
W POLSCE W ŚWIETLE BADAŃ ANKIETOWYCH**

**SELECTED ASPECTS OF ACCOUNTING
OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN POLAND
IN THE LIGHT OF SURVEYS**

DOI: 10.15611/pn.2018.533.02

JEL Classification: M410

Streszczenie: Współczesna gospodarka stawia przed małymi i średnimi przedsiębiorstwami szczególne wyzwania. Dynamicznie zmieniające się otoczenie gospodarcze, rosnąca konkurencja oraz wymagania konsumentów czy też zmiany w zakresie produkcji lub skrócony cykl życia produktów – to tylko niektóre problemy, z którymi aktualnie borykają się przedsiębiorstwa. Celem artykułu jest przedstawienie wyników przeprowadzonych w 2015 roku pilotażowych badań ankietowych dotyczących wybranych aspektów funkcjonowania firm z sektora małych i średnich przedsiębiorstw. W jego ramach dokonano analizy obszarów szczególnie istotnych z punktu widzenia zakładania i rozwoju przedsiębiorstw z sektora MSP, ze szczególnym zwróceniem uwagi na kwestie zarządcze i rachunkowe. Jak wykazały badania, najczęstszymi przeszkodami w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej są wysokie podatki, niestabilność prawa oraz nadmiar obowiązków biurokratycznych.

Słowa kluczowe: sektor MSP, formy opodatkowania działalności, wybrane aspekty rachunkowości sektora MSP.

Summary: Contemporary economy is facing particular challenges for small and medium-sized enterprises. Dynamically changing economic environment, growing competition and consumer requirements, or changes in the production or shortened life cycle of products, are just some of the problems faced by enterprises today. The aim of the article is to present the results of pilot surveys conducted in 2015 on selected aspects of the functioning of companies from the sector of small and medium-sized enterprises. Within its framework, the areas particularly important from the point of view of establishing and developing enterprises from the SME sector were analyzed, with particular attention to management and accounting issues. As research has shown, the most frequent obstacles to running your own business are high taxes, legal instability and excess bureaucratic responsibilities.

Keywords: sector of small and medium enterprises, forms of business taxation, selected aspects of accounting for the sector of small and medium enterprises.

1. Wstęp

W ostatnich kilkunastu latach nastąpiła w Polsce wyraźna zmiana strukturalna, polegająca na zwiększeniu udziału małych i średnich przedsiębiorstw w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych. Według GUS w 2017 roku w Polsce przeważały jednostki o liczbie pracujących poniżej 10 osób. Stanowiły one 95,8% ogółu podmiotów. Natomiast udział podmiotów o liczbie pracujących w przedziale 10-49 osób wyniósł 3,4%, zaś podmioty zatrudniające powyżej 50 pracowników stanowiły 0,8%. W porównaniu z rokiem 2016 wzrost liczby podmiotów wystąpił tylko w przedziale liczby pracujących 0-9 – o 1,8%, zaś w pozostałych przedziałach wystąpił niewielki spadek [GUS 2018, s. 12]. Sektor ten generuje około 48,5% PKB, z tego udział mikroprzedsiębiorstw wynosi – ok. 30% (dane za 2012 r.) [PARP 2015, s. 15]. Według GUS utrzymuje się wyraźna dominacja osób pracujących w mikro- i małych firmach – pracuje tam ponad połowa (4,6 mln osób) populacji zatrudnionych w całym sektorze przedsiębiorstw [GUS 2018, s. 14].

Polskie firmy z sektora MSP mają również wpływ na gospodarkę międzynarodową [Zakrzewska-Bilewska 2011, s. 25]. Stanowi to pochodną procesów globalizacji i internacjonalizacji zachodzących we współczesnej ekonomii [Daszkiewicz 2003, s. 7]. Z myślą o zrównoważonym rozwoju przedsiębiorstw mogą one liczyć między innymi na wsparcie ze strony Unii Europejskiej, która tworzy odpowiednie ku temu strategię unijne [Limański (red.) 2003, s. 157-158]. Dzięki nim polskie firmy sektora MSP mają dostęp do przydatnych informacji oraz otrzymują pomoc w wejściu na nowe rynki [Patora-Wysocka 2012, s. 17]. Takie działania przyczyniają się bezpośrednio do zwiększenia konkurencyjności MSP [Pławgo 2014, s. 18], możliwości tworzenia nowych miejsc pracy i znoszenia barier terytorialnych prowadzonej działalności [Dominiak i in. 2005, s. 6-7].

Przytoczone fakty wskazują na to, iż działalność firm należących do sektora MSP odgrywa znaczącą rolę w prawidłowym funkcjonowaniu mechanizmu rynkowego. Jednostki te mają, co prawda, ograniczoną możliwość oddziaływania na otoczenie zewnętrzne, ale wszelkie zmiany zachodzące w tym otoczeniu silnie oddziałują na ich sytuację ekonomiczną [Bielawska (red.) 2009, s. 630]. W odróżnieniu od dużych podmiotów mają słabszą pozycję rynkową i dlatego też muszą wykazać się szybką reakcją na zmieniające się warunki zewnętrzne [Safin (red.) 2012, s. 57].

Sektor małych i średnich przedsiębiorstw cechuje fakt, że ich właścicielem i jednocześnie zarządzającym daną jednostką jest przeważnie jedna osoba [Zastempowski 2010, s. 29]. Działa ona z reguły na podstawie własnej intuicji i obserwacji. Podejmowanie jednoosobowo decyzji znaczących dla firmy skraca czas ich zatwierdzania i wdrażania, gdyż nie ma potrzeby konsultacji z osobami trzecimi [Zadora (red.) 2009, s. 17]. Wśród innych charakterystycznych cech tego sektora można wymienić między innymi prowadzenie działalności na małą skalę i w przeważającej części na rynku lokalnym, zatrudnianie niewielkiej liczby pracowników, szybkie zwiększanie i zmniejszanie produkcji oraz dysponowanie siecią osobistych kontaktów

z klientami i dostawcami [Drab-Kurowska, Sokół 2010, s. 19-20]. Jednostki tego typu przyczyniają się także do budowania wzrostu gospodarczego głównie przez takie działania, jak podnoszenie wydajności pracy w gospodarce, tworzenie miejsc pracy, wprowadzanie innowacyjnych produktów na rynek czy też utrzymywanie wolnej konkurencji [Bednarz, Gostomski 2006, s. 26].

Biorąc zatem pod uwagę z jednej strony wyzwania, jakie stawia współczesna gospodarka małym i średnim przedsiębiorstwom, a z drugiej strony ich znaczenie i rolę w ekonomii, wydaje się zasadne pozyskanie informacji na temat wyborów dokonywanych przez tego typu jednostki w obszarze zarządzania, obciążeń podatkowych oraz rachunkowości.

Artykuł przedstawia wyniki przeprowadzonych w 2015 roku pilotażowych badań ankietowych. Ich celem było poznanie wybranych aspektów rachunkowości firm z sektora MSP. W celach porównawczych badanie to zostało powtórzone na większą skalę w roku 2018. Próba miała charakter celowy, a kryterium doboru przedsiębiorstw do badania stanowiła przynależność do sektora MSP. Badaniu zostały poddane tylko te jednostki, które wyraziły zgodę na wypełnienie kwestionariusza ankietowego, dostarczanego osobiście. Autorki zdają sobie sprawę, że zastosowana metodyka badań i liczebność analizowanej grupy nie dają możliwości uogólnienia otrzymanych odpowiedzi. Tym samym prezentowane wyniki mają charakter wyłącznie informacyjny. Ze względu jednak na poruszaną tematykę wydają się istotne, gdyż przedsiębiorstwa z sektora MSP stanowią dominującą grupę jednostek w polskiej gospodarce. Oprócz informacji ogólnych o ankietowanych podmiotach, kwestionariusz ankiety obejmował pytania dotyczące trzech obszarów: wybranych aspektów zarządczych, wyboru formy opodatkowania oraz sposobu prowadzenia księgowości.

2. Charakterystyka grupy badawczej

W przeprowadzonym badaniu ankietowym wzięło udział 39 przedsiębiorstw prowadzących działalność gospodarczą na terenie województw: pomorskiego, kujawsko-pomorskiego oraz warmińsko-mazurskiego. Większość spośród ankietowanych jednostek stanowiły przedsiębiorstwa mikro, czyli zatrudniające mniej niż 10 pracowników (46%), na kolejnej pozycji znajdowały się firmy jednoosobowe (29%). Następne w kolejności były podmioty zatrudniające od 10 do 49 osób (21%). Natomiast najmniej liczną grupę respondentów tworzyły przedsiębiorstwa zatrudniające od 50 do 249 pracowników (4%).

Ze względu na rodzaj prowadzonej działalności największy udział stanowiły przedsiębiorstwa o profilu usługowym – 59% ogółu. Kolejną grupą były firmy handlowe i produkcyjne, stanowiły odpowiednio 21% i 15%. Natomiast 5% ogółu badanych wskazało, że prowadzi działalność edukacyjną.

Pod względem formy prawnej prowadzonej działalności, wśród ankietowanych zdecydowaną większość (82% ogółu) stanowiły osoby fizyczne prowadzące działalność

ność gospodarczą. Spółki osobowe i kapitałowe to odpowiednio 14% i 4% ogółu badanych. Żaden z respondentów nie prowadził działalności gospodarczej w formie spółdzielni ani przedsiębiorstwa państwowego.

Z punktu widzenia momentu rozpoczęcia działalności gospodarczej wśród przedsiębiorstw będących respondentami badań ankietowych 32% stanowiły firmy założone w okresie 2001-2010, następnie po 29% firmy utworzone w przedziałach 1991-1990 i 2011-2013 oraz 11% przedsiębiorstw założonych w przedziale 1981-1990.

3. Wyniki badań ankietowych

3.1. Wybrane aspekty zarządcze firm z sektora MSP

W ramach pierwszego bloku tematycznego zostały postawione respondentom pytania dotyczące przyczyn założenia własnej działalności, przeszkód związanych z jej prowadzeniem, sposobów finansowania oraz kosztów prowadzenia działalności.

Pierwszy postawiony problem badawczy dotyczył identyfikacji powodu, z jakiego została założona własna działalność gospodarcza. Do możliwych wariantów odpowiedzi należały: wyższe zarobki, nielimitowany czas pracy, chęć pracy na własny rachunek (niezależność, swoboda podejmowania decyzji), chęć zapewnienia pracy rodzinie i znajomym, długotrwałe bezrobocie, ulgi podatkowe, możliwość sfinansowania rozpoczęcia działalności ze źródeł zewnętrznych oraz inne, czyli wariant pozwalający na dopisanie własnego powodu. Trzech respondentów wpisało własne argumenty, które brzmiały następująco: „propozycja dotychczasowego pracodawcy”, „mój pracodawca mnie zmusił” oraz „sugestia poprzedniego pracodawcy”. Spośród przesłanek zakładania własnej działalności najczęściej wskazywana była chęć pracy na własny rachunek; takich odpowiedzi padło 37%. W dalszej kolejności zaznaczony został nielimitowany czas pracy oraz wyższe zarobki, co stanowiło odpowiednio 21% i 18%. Nieznaczna część odpowiedzi wskazywała na możliwość sfinansowania rozpoczęcia działalności ze źródeł zewnętrznych (12%) oraz chęć zapewnienia pracy rodzinie i znajomym (12%). Żaden z respondentów nie wskazał na długotrwałe bezrobocie i ulgi podatkowe.

Kolejny problem badawczy dotyczył przeszkód napotykanych w trakcie prowadzenia własnej działalności gospodarczej (respondenci mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź). Wskazywano tu głównie na niestabilność prawa (15 zaznaczeń) i nadmiar obowiązków biurokratycznych (14 zaznaczeń), jak również na wysokie podatki (11 wskazań) i koszty pracy (9 wskazań). Zaakcentowano również odpowiedź „urzędy i urzędnicy” oraz „opóźnienia w regulowaniu należności przez kontrahentów” (po 8 zaznaczeń). Najmniej licznie wskazano ograniczony dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania oraz kontrole urzędu skarbowego i innych instytucji.

Następne pytanie dotyczyło sposobu finansowania działalności gospodarczej w momencie jej rozpoczęcia. Ponad połowa odpowiedzi wskazywała na kapitały

pochodzące z własnych oszczędności – czyli 51%, a następnie na kredyty (26%) i po 11% na dotacje unijne oraz dofinansowanie z urzędu pracy. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że przedsiębiorstwa jednoosobowe wskazywały, że finansowanie rozpoczęcia działalności odbywało się tylko ze środków własnych lub dofinansowania z urzędu pracy. Nie korzystały one z żadnych innych dostępnych wariantów wsparcia. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że często problemem podczas założenia działalności gospodarczej nie jest sama dostępność środków, lecz brak umiejętności wiarygodnego zaprezentowania przez przyszłego przedsiębiorcę pomysłu na biznes [Ciechan-Kujawa 2009, s. 120]. Również przedsiębiorstwa mikro w znacznej części finansowane są z oszczędności właścicieli, z tym że nieznaczna ich grupa wskazuje też na dotacje unijne i kredyty. Żaden z respondentów nie wskazał na kapitały zagraniczne oraz pożyczki.

Przedsiębiorstwa korzystające z zewnętrznych źródeł finansowania odnosiły się do stopnia skomplikowania formalności w związku z pozyskaniem tych kapitałów. I tak 45% respondentów uznało je za nieskomplikowane, a pozostała część – wręcz przeciwnie. Zdecydowana większość ankietowanych (71%) nie korzystała z dotacji unijnych, natomiast pozostałe 29% korzystało w trakcie prowadzenia działalności.

W zakresie kosztów wśród badanych jednostek najczęściej wskazywano koszty zatrudnienia jako pozycję dominującą – 39% ankietowanych. W następnej kolejności zostały wskazane koszty transportu – 31%, koszty sprzedaży – 11%, koszty produkcji – 8%, koszty administracji – 7%, koszty wyposażenia – 3%. Natomiast żaden z respondentów nie wymienił kosztów działalności badawczej.

Ważnym aspektem prowadzenia rachunkowości w przedsiębiorstwie jest sposób amortyzacji środków trwałych. Ponad połowa jednostek prowadzi ją metodą liniową (59%). Aż 15% spośród ankietowanych nie zna metody amortyzacji środków trwałych w swojej firmie. Metodę jednorazowego odpisu oraz stawek indywidualnie ustalonych wskazało odpowiednio 12% i 6% podmiotów. Z kolei metodę degresywną oraz podwyższonych stawek przy użyciu współczynników wykorzystuje odpowiednio 6% i 3% jednostek.

W grupie badanych przedsiębiorstw 71% deklaruje zatrudnienie pracowników, zaś pozostałe 29% nie zatrudnia żadnych osób. Pracownicy badanych jednostek najczęściej zatrudniani są na podstawie umowy o pracę na czas określony (39% przypadków) i umowy o pracę na czas nieokreślony (29%). 21% podmiotów zatrudnia się osoby na umowę cywilnoprawną, a 8% i 3% odpowiednio na umowę na okres próbny i umowę na zastępstwo.

3.2. Wybór formy opodatkowania małych i średnich przedsiębiorstw

W tej części ankiety respondenci zostali poproszeni o wskazanie przyjętej formy opodatkowania, przyczyn jej wyboru oraz tego, czy uległa ona zmianie w trakcie prowadzenia działalności.

Odpowiadając na pytanie dotyczące formy opodatkowania działalności gospodarczej, zdecydowana większość respondentów przyznała, iż rozlicza się z urzędem skarbowych, stosując zasady ogólne i prowadząc podatkową księgę przychodów i rozchodów. Pozostali ankietowani zaznaczyli odpowiedź „pełna księgowość”.

Udzielając odpowiedzi na pytanie co do przyczyn wyboru takiej, a nie innej formy opodatkowania, badani mogli wybrać następujące opcje: niższe obciążenia podatkowe, sugestia wykwalifikowanego doradcy, prostota w obliczeniach kwoty podatku, mały zakres wymaganej dokumentacji oraz inny – tu respondent mógł dopisać własny powód. Prawie połowa ankietowanych jako główny powód wyboru formy opodatkowania wskazywała sugestię wykwalifikowanego doradcy (47%), następnie wskazywano na prostotę w obliczeniach podatku (34%), mały zakres wymaganej dokumentacji (13%) oraz niższe obciążenia podatkowe (3%). Jeden spośród badanych respondentów udzielił innej odpowiedzi: „przepisy podatkowe, wyłączenie z ryczałtu”.

W ramach pytań dotyczących opodatkowania działalności poruszono również kwestię zmiany sposobu opodatkowania w trakcie funkcjonowania firmy. Zdecydowana większość, stanowiąca 92%, deklaruje brak zmian, natomiast trzy jednostki zmieniły formę opodatkowania, dwie dwa razy, a jedna uczyniła to trzy razy.

3.3. Księgowość firm z sektora małych i średnich przedsiębiorstw

Z przeprowadzonego badania ankietowego wynika, że przedsiębiorstwa jednoosobowe zlecają prowadzenie księgowości biuru rachunkowemu (50%) lub prowadzą ją same (50%). W przypadku mikroprzedsiębiorstw 38% z nich zleca prowadzenie księgowości zewnętrznej firmie, natomiast po 31% jednostek prowadzi ją samodzielnie bądź zatrudnia księgowego. Nieco inaczej kształtuje się sytuacja w małych i średnich podmiotach. Respondenci prowadzący małe przedsiębiorstwo wskazywali na zlecenie prowadzenia księgowości biuru rachunkowemu oraz zatrudnienie księgowego, natomiast podmioty średnie – tylko na zatrudnienie księgowego.

Prowadzenie księgowości samodzielnie pociąga za sobą szereg trudności dla właściciela. Respondenci prowadzący przedsiębiorstwa jednoosobowe i jednostki mikro uznali za najważniejszy powód wybrania takiej formy oszczędność kosztów, a także małą skalę działalności. Nie wskazali jednak na oszczędność czasu, uproszczoną księgowość czy na inne własne powody. Mimo oszczędności kosztów, za najbardziej kłopotliwe uznali sporządzanie deklaracji podatkowych (50% odpowiedzi), interpretację przepisów podatkowych (37%) oraz prowadzenie ewidencji do celów podatkowych (13%).

W odniesieniu do podmiotów zlecających prowadzenie księgowości zewnętrznej firmie za najważniejszy powód takiej decyzji uznano pewność poprawności rozliczeń (34% odpowiedzi), a następnie brak czasu na samodzielne prowadzenie i równoległe zbyt małą wiedzę właścicieli (po 22% wskazań) oraz obawę przed popełnieniem błędów w prowadzeniu ksiąg rachunkowych i oszczędność kosztów w porównaniu z zatrudnieniem księgowej (kolejno 13% i 9%).

Jak pokazują wyniki badań pilotażowych, wielkość przedsiębiorstwa nie ma wpływu na rodzaje prowadzonych ewidencji w przedsiębiorstwach. Uwarunkowane są one formą opodatkowania dochodu. Najczęściej prowadzoną ewidencją jest wykaz środków trwałych oraz wartości niematerialnych i prawnych. Występuje on w 23% ogółu posiadanych ewidencji. Następnie wskazywano ewidencję sprzedaży na potrzeby VAT – 20% wskazań. Co drugi podmiot wymieniał ewidencję przychodów i kosztów. Odpowiednio 25% i 20% podmiotów wskazuje na prowadzenie ewidencji sprzedaży oraz ewidencji wyposażenia, natomiast 18% przedsiębiorstw korzysta z wariantu „inne”, wskazując ewidencję zakupu na potrzeby VAT.

4. Zakończenie

Współczesna gospodarka stawia przed małymi i średnimi przedsiębiorstwami szczególne wyzwania. Związane są one z powstającymi nowymi technologiami, wzrostem i intensyfikacją działań firm konkurencyjnych wynikającymi z postępującej globalizacji, a także z rosnącym dobrobytem i wymaganiami społeczeństwa. O dużym znaczeniu małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce narodowej przesądza wiele specyficznych dla nich cech: szybkość reagowania na zmiany otoczenia, niska kapitałochłonność, duża podatność na innowacje oraz bezpośredniość i elastyczność w kontaktach z klientem.

Przeprowadzone badania pilotażowe miały na celu zidentyfikowanie obszarów szczególnie istotnych z punktu widzenia zakładania i rozwoju przedsiębiorstw z sektora MSP, ze szczególnym zwróceniem uwagi na kwestie zarządcze i rachunkowe.

Kwestie związane z wyborem formy opodatkowania i prowadzenia rachunkowości czy ewidencji księgowej w jednostkach sektora MSP są sprawami ważnymi z perspektywy właściwego zarządzania przedsiębiorstwem, zwłaszcza w długim okresie. Przeprowadzone badania pilotażowe potwierdziły istotność tych zagadnień. Z drugiej strony, poszukując oszczędności, przedsiębiorcy decydują się na samodzielne prowadzenie rozliczeń podatkowych i rachunkowych.

Autorki badań zamierzają rozszerzyć zakres przeprowadzonych badań pilotażowych o pytania dotyczące potrzeby zdobywania informacji z zakresu rachunkowości zarządczej, rachunku kosztów czy analizy finansowej. Dalsze badania w tym obszarze wydają się szczególnie istotne głównie pod kątem zarządczych aspektów prowadzenia przedsiębiorstw z sektora MSP, kwestii związanych z kosztowym wymiarem podejmowanych decyzji czy znaczenia kapitału intelektualnego w tych jednostkach.

Literatura

- Bednarz J., Gostomski E., 2006, *Finansowanie działalności gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Bielawska A. (red.), 2009, *Uwarunkowania rynkowe rozwoju mikro i małych przedsiębiorstw. Mikrofirma 2009*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.

- Ciechan-Kujawa M., 2009, *Źródła finansowania – kształtowanie struktury kapitałów i strategia finansowa*, [w:] *Założyć firmę i nie zbankrutować – aspekty zarządcze*, Sojak S. (red.), TNOiK, Toruń.
- Daszkiewicz N., 2003, *Internacjonalizacja małych i średnich przedsiębiorstw we współczesnej gospodarce*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Dominiak P., Wasilczuk J., Daszkiewicz N., 2005, *Małe i średnie przedsiębiorstwa w obliczu internacjonalizacji i integracji gospodarek europejskich*, Wydawnictwo Scientific Publishing Group, Gdańsk.
- Drab-Kurowska A., Sokół A., 2010, *Małe i średnie przedsiębiorstwa wobec wyzwań technologii XXI wieku*, Wydawnictwo Fachowe CeDeWu, Warszawa.
- GUS, 2018, *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON, 2017 r.*, Warszawa.
- Limański A. (red.), 2003, *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach integracji i globalizacji gospodarki*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych w Katowicach, Katowice.
- Patora-Wysocka Z., 2012, *Procesy internacjonalizacji małych i średnich przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Plawgo B., 2004, *Zachowania małych i średnich przedsiębiorstw w procesie internacjonalizacji*, Wydawca Instytut Organizacji i Zarządzania z Przemysłu „Orgmasz”, Warszawa.
- PARP, 2015, *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce 2013-2014*, Warszawa.
- Safin K. (red.), 2012, *Zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Zadora H. (red.), 2009, *Finanse małego przedsiębiorstwa w teorii i praktyce zarządzania*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Zakrzewska-Bilewska A., 2011, *Wyzwania rozwojowe małych i średnich przedsiębiorstw. Innowacje. Technologie. Kryzys*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Zastempowski M., 2010, *Uwarunkowania budowy potencjału innowacyjnego polskich małych i średnich przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.